

**Wnioski i uwagi z kwerendy archiwalnej Fortyfikacji Świnoujścia
dotyczącej obiektów¹ powstałych w II połowie XIX wieku i I połowie XX wieku,
przeprowadzonej² w zbiorach sześciu archiwów polskich i niemieckich³**

Cele przeprowadzenia kwerendy

W chwili przystąpienia do prac nad kwerendą Miasto Świnoujście nie dysponowało żadnymi materiałami informującymi o zasobach archiwalnych na temat przedmiotowych obiektów. Celem wykonania kwerendy była zmiana tego stanu rzeczy. Zadaniem wykonawcy było zebranie listy sygnatur oraz zamówienie kopii wybranych archiwów do celów archiwizacji i wykorzystania w promocji.

Kwerendę przeprowadzono w ramach prac nad *Koncepcją rewaloryzacji Świnoujskiego Rejonu Umocnionego*, stanowiącą element *Koncepcji turystycznego udostępnienia zespołu zabytkowych fortyfikacji w Świnoujściu*⁴. W efekcie kwerendy, Miasto miało stać się właścicielem bazy sygnatur informującej o miejscach, w których znaleźć można informacje na temat przedmiotowych obiektów. Na tej bazie oprócz winna się koordynacyjna rola Miasta w pozyskiwaniu informacji o obiektach i planowaniu dalszej ich rewaloryzacji.

Zgodnie z tym założeniem, sygnatury akt zebrano w arkuszu kalkulacyjnym, w którym każde archiwum ma własną tabelę. Dodatkowo zawarto w nim tabelę ze spisem przejranych zasobów akt oraz tabelę danych adresowych archiwów. Zamówiono wybrane ilustracje⁵.

Przeprowadzona kwerenda określiła ponadto ramy i wytyczyła kierunek dalszych prac archiwalnych, które koordynować powinien Urząd Miasta-Gminy Świnoujście.⁶

Niniejszy artykuł prezentuje pokrótce informacje o przeprowadzonej kwerendzie oraz najważniejsze wnioski wynikające z jej opracowania.

Przeszukane archiwa

W Państwowej Bibliotece w Berlinie nie znaleziono nic na temat samej Twierdzy Świnoujście ani obiektów objętych zleceniem, niemniej jednak archiwum zawiera ogrom innej literatury fachowej z przestrzeni 350 lat, rozłącznie o fortyfikacjach albo Świnoujściu.

Akta armii pruskiej i niemieckiej przechowywane są w niemieckich archiwach na dwa sposoby. Wszystkie akta sprzed 1867 roku znajdują się dziś w Tajnym Archiwum Państwowym Fundacji Dziedzictwa Kulturowego Prus. Akta nowsze (po 1867) przechowuje Archiwum Wojskowe Federalnego Archiwum we Fryburgu w Bryzgowii. Ten podział wynika z powołania w roku 1867 pod pruskim przywództwem Związku Północnoniemieckiego, który był poprzednikiem II Rzeszy Niemieckiej, powstałej w 1871 roku.

Materiały, które przedstawiałyby wartość dla Zleceniodawcy znajdowały się w Archiwum Armii w Poczdamie (Heeresarchiv Potsdam), którego zasoby spłonęły podczas nalotów alianckich w 1945 roku⁷. Na szczęście przetrwały archiwa marynarki, składowane w innym miejscu. W Tajnym Archiwum Państwowym zachowały się zbiory kartograficzne, z których najbardziej interesujące wydają się akta *Festungspläne des Kriegsministeriums (Plany twierdz ministerstwa wojny)*.

W latach 20. Wojskowa Międzyaliancka Komisja Kontroli (CMIC - Commission Militaire Interalliee de Controle / Interalliierte Militär-Kontrollkommission - IMKK) państw Układu Wersalskiego odwiedziła i zleciła udokumentowanie wszystkich zachowanych twierdz niemieckich. Taka dokumentacja dla Świnoujścia (ukończona i oddana w styczniu 1927), zawierająca oprócz tekstu mapy i szkice, znajduje się w Archiwum Wojskowym we Fryburgu⁸.

W archiwum fryburskim najwięcej zachowało się materiałów z lat 1920 - 1939. Znajdują się tu archiwa umocnień Wolina - Linii Dziwnowskiej („Dievenow-Linie”). Dostępne są także materiały dotyczące lokalizacji i uzbrojenia baterii przeciwlotniczych (do 1938/39).

W archiwach nie odnaleziono zbiorów dotyczących obiektów wybudowanych podczas II wojny światowej. Wiele akt i dokumentów wojskowych z okresu II wojny światowej zostało zabranych po 1945 roku do Związku Sowieckiego, i są najprawdopodobniej do dziś przechowywane w Rosji.⁹ Część dawnych niemieckich archiwów dotyczących przedmiotowego terenu gromadziło po wojnie Archiwum Wojskowe NRD. Nie można

wykluczyć, że także najbardziej interesujące materiały z tych archiwów znajdują się dziś w Moskwie.

W polskich archiwach wojskowych przeszukano dostępne skorowidze zbiorów wojsk inżynierskich, artyleryjskich i kwatermistrzowskich oraz Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, w tym sprzed roku 1939, dotyczące wywiadu, które mogłyby zawierać informacje o zbrojeniach III Rzeszy. Górną cezurę czasową stanowiły lata 70. dla zbiorów objętych 30-letnią tajemnicą wojskową lub częściej lata 50. dla zbiorów nieopracowanych, więc niedostępnych. Niektóre akta, do których wejrzeni autorzy kwerendy, zostały odtajnione na ich prośbę - dotąd nikt o to nie zabiegał. W zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego znajduje się nadesłana w latach 30. przez attache polskiego w Berlinie kopia raportu komisji alianckiej z 1927 roku, o którym napisano wyżej.

Za szczególnie interesujące w Archiwum Marynarki Wojennej w Gdyni-Oksywiu uznano akta: *Świnoujście - II zwiad fortyfikacyjny*, które są jednak tajne i aby mieć do nich wgląd należy mieć certyfikat bezpieczeństwa. Sygnatury akt są jawne, więc ujęto je w spisie sygnatur¹⁰.

Wnioski

Twierdza Świnoujście pełniła po 1935 roku rolę podrzędną w niemieckich wojskowych planach i strategiach. Po pierwsze - istniejące umocnienia zostały już szczegółowo zbadane przez wroga (w 1927 roku przekazano wszystko komisji alianckiej). Po drugie lokalizacja Świnoujścia była względnie pewna. Priorytetem w budowie umocnień był od połowy lat 30. Wał Zachodni („Westwall”). Budowano także na Wale Wschodnim („Ostwall”) oraz Wale Pomorskim („Pommernstellung”). Dla Świnoujścia za wystarczające uznano ochronę artyleryjską od morza i ochronę powietrzną przez baterie przeciwlotnicze. Nie przewidywano obrony przed siłami lądowymi. Dopiero pod koniec wojny odkryto na nowo stare twierdze na wschodzie i zbrojono je w miarę możliwości dla potrzeb ostatecznej walki („Endkampf”).

Można domniemywać, że podobnie, dla Ludowego Wojska Polskiego świnoujskie fortyfikacje i umocnienia nie miały charakteru priorytetowego, jako znane potencjalnemu wrogowi. Po zapoznaniu się z zawartością większości teczek uznanych za interesujące oraz przejrzeniu map systemu obrony kraju wnioskuje się, że Świnoujście pełniło po wojnie rolę marginalną dla polskiej obrony granic i wybrzeża. Odnalezienie informacji o tym, jak korzystano z fortyfikacji wokół Świnoujścia utrudnia fakt, że na niewielkim terytorium obok

wojsk polskich stacjonowała Armia Sowiecka, oraz to, że nowsze dokumenty wojskowe pozostają wciąż utajnione lub nieuporządkowane, więc niedostępne.

Uwagi

W toku prac nad kwerendą oraz koncepcjami, których element stanowi, zakwestionowano niektóre stosowane wcześniej nazwy oraz poddano w wątpliwość część informacji na temat historii obiektów¹¹.

Należy ujednoczyć nazewnictwo obiektów i zespołu obiektów. W *Koncepcji udostępnienia turystycznego zespołu zabytkowych fortyfikacji w Świnoujściu* wprowadzono spójne logicznie i jednolite nazwy polskie obiektów. Jednym z błędów powtarzanych powszechnie w polskich opracowaniach, jest nazwa radarów, których podstawy ujęto w zleceniu. Radary typu „Würzburg-Riese”, zapisywano błędnie z członem „Reise”. Tymczasem przytoczenie tej nazwy we właściwym brzmieniu pozwala unaocznic walory tego typu radarów: w tłumaczeniu na język polski radary te nazywały się „Würzburg-Olbrzym”¹².

Znalezione w Archiwum Państwowym w Szczecinie mapy polskie z lat 60. wskazują osiedle Chorzelin w miejscu niemieckiego Osternothafen. Osiedle, ulokowane w okolicach baterii Warszów, Leśnej, Brzegowej i Wschodniej uległo rozwiązaniu podczas budowy Świnoportu, kiedy to zniszczona została także Twierdza Portowa i część Warszowa.

W związku z tym należy przemyśleć, czy niemiecką „Osternothafen-Batterie” powinno się dalej nazywać baterią „Warszów”, czy raczej „Chorzelin”¹³.

Szczególnie interesujące są informacje na temat rozlokowania baterii przeciwlotniczych i zaporowych, zbudowanych przed II wojną światową wokół Świnoujścia. Materiał ten należy pozyskać i wykorzystać w celu uporządkowania wiedzy o obronie przeciwlotniczej miasta i portu¹⁴ w czasach II wojny światowej oraz ewentualnego wykorzystania turystycznego¹⁵.

W archiwach zwrócono uwagę, że bateriom zaporowym nadano w latach 30. nazwy bóstw antycznych wzgl. ciał niebieskich, jak Mars, Antares, Capella, Saturn, Jupiter (Jowisz). Należy przemyśleć wprowadzenie tych nazw do powszechnego użycia, po uprzednim dokładnym sprawdzeniu tej informacji. W archiwach nie odnaleziono nazw zwyczajowo stosowanych aktualnie, w tym ujętej w zleceniu, „bateria Osternothafen”¹⁶.

Na podstawie dostępnych akt uznaje się za wątpliwe nazywanie „baterią Mars” baterii pomocniczej Baterii Parkowej, zbudowanej przed I wojną światową. Obiekt ten widnieje w ówczesnych źródłach jedynie pod nazwą „Nebenstelle West”, jako stanowisko wspomagające dla „Hauptstelle West”, ulokowanego na wydmach przed Baterią Parkową. Odległość Hauptstelle od Nebenstelle wynosiła dokładnie 3000 m i pełniła określoną rolę w wyznaczaniu odległości podczas kierowania ogniem artyleryjskim.

Nazwa „Mars” pojawia się w archiwach dopiero w odniesieniu do zaporowej baterii zbudowanej w latach 30. w miejscu wcześniejszej „Nebenstelle West”. Nazwy tej nie napotkano w żadnych wcześniejszych dokumentach¹⁷.

* * *

Autorzy kwerendy stoją na stanowisku, że tylko zintegrowane i skoordynowane przez Urząd Miasta-Gminy Świnoujście zarządzanie wiedzą o przedmiotowych obiektach może przynieść postępy w pracach i weryfikację powtarzanych dotąd błędnych tez. Tym samym zachęcają do krytycznego traktowania wniosków niniejszej kwerendy.

Jeszcze raz należy podkreślić znaczenie opublikowania listy sygnatur dla kontynuacji prac rewaloryzacyjnych Fortyfikacji Świnoujścia i dalszej popularyzacji tematyki zabytków architektury militarnej. To pierwsze - wykonane na zlecenie Miasta - opracowanie winno stać się punktem odniesienia dla prac idących dalej i głębiej.

¹ Kwerenda objęła następujące obiekty: 1. Bateria Mars, 2. Bateria Henningen, 3. Podstawy Radarów Würzburg-Olbrzym, 4. Bateria Parkowa, 5. Bateria Zachodnia, 6. Wieża Obserwacyjna, 7. Laboratorium (duże), 8. Prochownia, 9. Remiza Artyleryjska, 10. Brama Zachodniego Kompleksu Fortecznego, 11. Fort Aniola, 12. Bateria Leśna, 13. Schron dalmierza Baterii Leśnej, 14. Bateria Brzegowa, 15. Bateria Wschodnia, 16. Bateria Warszów, 17. Wieża obserwacyjna Baterii Göbena, 18. Batalionowy Rejon Umocniony, 19. Bateria Göbena, 20. Bateria Przytór, 21. Basen U-botów, 22. Bateria Mielin, 23. Schron 432 / przeciwatowowy

² Kwerendę przeprowadzili Olaf Bade, Michał Borun, Aleksandra Geniusz, Wiesław Romanowski, Adam Barwiński, w czasie od kwietnia do czerwca 2004 r.

³ Kwerenda objęła zbiory: Archiwum Państwowego w Szczecinie, Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, Archiwum Marynarki Wojennej w Gdyni–Okseywiu, Tajnego Archiwum Państwowego Fundacji Dziedzictwa Kultury Prus w Berlinie (Geheimes Staatsarchiv - Stiftung Preussischer Kulturbesitz), Wojskowego Archiwum Archiwum Federalnego, we Fryburgu (Bundesarchiv - Militärarchiv Freiburg (Breisgau)), Biblioteki Państwowej w Berlinie (Staatsbibliothek zu Berlin)

⁴ Podstawą opracowania jest Umowa Nr WRM/342/11/2004 z dnia 6.04.2004 z aneksem z dnia 10.05.2004, zawarta między Gminą-Miastem Świnoujście a konsorcjum PPE-MXL4, firm PauloPost engineering doradcy komunikacji i MXL4 – architekci. Podwykonawcą kwerendy w archiwach niemieckich była firma veco verkehrsdata consult z Woltersdorf k. Berlina.

⁵ Wojskowe Archiwum Archiwum Federalnego we Fryburgu, RM9-925

⁶ Informacje interesujące dla Zleceniodawcy mogą być zawarte w aktach innych archiwów wojskowych: Dowództwa Wojsk Lotniczych, Dowództwa Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej Obszaru Kraju (w Archiwum Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej w Modlinie) oraz Dowództwa Pomorskiego Okręgu Wojskowego po 1953 (zbiory w Toruniu). Należy także przeszukać zbiory Archiwum Federalnego w Berlinie (Bundesarchiv Berlin), w którym znajdują się akta rządowe i ministerialne. Wartościowe informacje może zawierać zasób R3 - Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion (Ministerstwo Uzbrojenia i Produkcji Wojennej Rzeszy).

⁷ Cytat z objaśnień skorowidza *PH - Preußische Armee (Armia Prus)*: „Ogrom piśmiennej spuścizny Armii Pruskiej został zniszczony w kwietniu 1945 w poczdamskim Archiwum Armii” (podczas nalotu). (Es ist "die Masse der schriftlichen Überlieferung der Preußischen Armee mit dem Heeresarchiv in Potsdam im April 1945 vernichtet worden." (bei einem Luftangriff))

⁸ Wojskowe Archiwum Archiwum Federalnego we Fryburgu, tekst: RM9-924, mapy i szkice: RM-9-925

⁹ Wypis z przedmowy do uzupełnienia skorowidza RM45-1 - V, zawierającego akta przejęte z dawnego Archiwum Wojskowego NRD (Militärarchiv der DDR) (Strona XIII): „Nie wiadomo, które materiały z terenów Morza Bałtyckiego i Czarnego znajdują się ciągle w posiadaniu rosyjskim” ("Welche Unterlagen über die Bereiche Ostsee und Schwarzes Meer sich noch in russischem Besitz befinden ist nicht bekannt"); wypis z opisu akt zasobu *RM - Reichs- und Kriegsmarine (Marynarka i Marynarka Wojenna III Rzeszy)*: „Większość dokumentów marynarki i marynarki wojennej III Rzeszy przeszła z dowództw marynarki wojennej do archiwum marynarki, które rozładowano w 1944 roku. Pozostałe w Berlinie zasoby piśmienne marynarki zostały częściowo zniszczone, częściowo zachowane w archiwach rosyjskich. Jeżeli tylko trafiły do Archiwum Wojskowego NRD, przeszły później do zbiorów Archiwum Wojskowego Archiwum Federalnego [we Fryburgu]” (Der "größte Teil der Unterlagen der Reichs- und Kriegsmarine (gelangte ab 1941) aus den Dienststellen der Kriegsmarine in das Marinearchiv", das 1944 ... ausgelagert wurde. "Das in Berlin verbliebene Schriftgut der Marine ist teilweise vernichtet, teilweise auch in russische Archive gelangt. Soweit dieses Material an des frühere Militärarchiv der DDR zurückgegeben worden ist, wurde es ... in die Abteilung Militärarchiv des Bundesarchives übernommen.")

¹⁰ Archiwum Marynarki Wojennej 4337/03/187, 188, 189, 191, 193, 194, 196, 201, 203, 208, 209, 210, 219

¹¹ Odnosi się to do opracowań popularnonaukowych, jak przewodniki P.Laskowskiego i A.Wrońskiego, jak również treści zawartych w kartach obiektów przygotowanych dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytów w Szczecinie.

¹² Radary te są podobnie określane w opracowaniach anglojęzycznych jako „Würzburg-Giant”. Człon „Würzburg” wskazuje na model radaru (modele te nazywano od nazw miast niemieckich), podczas gdy człon „Riese” właściwie określa olbrzymie rozmiary czasz radarów, odróżniające je od innych modeli.

¹³ Być może ponowne wprowadzenie tej nazwy do obiegu mogłoby pomóc w pracach nad wykształceniem marki i produktu turystycznego świnoujskich atrakcji wschodniego brzegu ujścia Świny.

¹⁴ Jako że kwerenda objęła tylko cztery z kilkunastu takich baterii wokół Świnoujścia, autorzy opracowania nie mogli się skoncentrować na tych aktach.

¹⁵ Warto przygotować szerszą ofertę turystyczną obejmującą więcej baterii przeciwlotniczych, niż te objęte zleceniem. Oferta ta mogłaby także wykorzystać już istniejące niemieckie szlaki piesze. Sugestię tę zawarto w *Koncepcji urbanistyczno-architektonicznej trasy turystycznej Fortyfikacji Świnoujścia*

¹⁶ Wprowadzenie nazwy „Capella” rozwiązałaby problem sygnalizowany powyżej, czy nazwać baterię „Osternothafen” „Warszów” czy „Chorzelin”.

¹⁷ Analogicznie na Wolinie: poprzednikiem baterii „Wineta” mogła być „Nebestelle Ost”, wybudowana dla wspierania „Hauptstelle Ost”, a nie Baterii Leśnej, jak się zwykło pisać.